

Gülşən Elşad qızı Zeynalova¹⁶

ƏDƏBİ TƏNQİDİN JANRLARINA BİR NƏZƏR

Fransızcadan “növ” və ya “tip” mənasını verən janr adəbiyyatlaşdırıcı əsərləri qayda-qanun daxilində təsnif etməyə imkan verir. Ədəbiyyatlaşdırıcının bir qolu olan ədəbi tənqidin daxilində da belə qayda-qanun mövcuddur. İctimai rayın formalşamasına təsir edən ədəbi tənqid həm də ədəbi inkişaf perspektivlərini əvvəlcədan müəyyən edir və müasir ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini müəyyənlaşdırırək ona təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən də o, müxtəlif janrlara bölünür.

Lakin Azərbaycan ədəbiyyatlaşdırışlığında olduğu kimi dönya nəzəri-estetik fikrində ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı dəqiq təsnifat mövcud deyildir. Massələn, türk dilində mövzu ilə bağlı yazılış mənbələri araşdırarkən məlum olur ki, “ədəbi tənqidin janrları” başlığı altında verilən məlumatlar yaradıcılıq istiqamətləridir. Belə ki, türkçə yazılmış məqalələrdə bizim mövzu ilə əlaqədar aşağıdakılardır qeyd olunur:

Türk ədəbiyyatında ədəbi tənqidin janrları iki şəkildə qruplaşdır:

- Tənqidçinin münasibətinə görə;
- Mövzusuna görə.

Tənqidçinin münasibətinə görə qruplaşan janrlar özləri də iki yera bölünür:

1) Yazıçının baxış, düşüncə və mühakimələri əsas hesab olunduğu **subjektiv tənqid**;

2) Müəyyən meyar və dəyərlərə görə araşdırma və mühakimənin əsas olduğu **objektiv tənqid** [2, s. 1].

Subyektiv tənqid anlayışı XVIII əsrəndə meydana gəlmişdir. Subyektiv tənqidin əsas diqqət mərkəzi oxucu hesab olunur. Bu janrda yazan yazıçıların fikrinə, bir şeir və ya romanın estetik xüsusiyyətləri, quruluşu çox da önəmlü deyil, mühüm olan əsərin oxucuda yaratdığı təsirətdir. Belə yazıların ilk müəllifi fransız yazıçısı Anatol Frans olmuşdur.

Objektiv tənqid isə ədəbi əsərlərin məzmunu, quruluşu və üslubu əsasında yazılın tənqidli əsərlərə deyil. Bu tənqidin yazı növündə hər əsərin qiymətləndirilməsində istifadə edilə biləcək meyarlar vardır. Belə yazınlarda tənqidçi şəxsi düşüncələrini ifadə etməkdən çəkinməyə çalışır. O, elmi araşdırımlardan istifadə edərək işi objektiv qiymətləndirir. Əsəri bayanşa da, bəyannasada da öz hislərinin əlavə etmədən əsərin bədii dəyərini açımağa çalışır.

Mövzusuna görə təsnif olunan janrlar isə dörd kateqoriyaya bölünür:

- a) müəllifə yönəldilmiş tənqid;
- b) əsərə yönəldilmiş tənqid;
- c) oxucuya yönəldilmiş tənqid;
- d) cəmiyyətə yönəldilmiş tənqid [2, s. 1].

Yazıcıya yönəldilmiş tənqidin yazı nümunələri müəllifin hayatı, şəxsiyyəti və düşüncəsi əsasında yazıılır. Belə yazınlarda əsərlərin öz müəllifini eks etdirməsi fikri əsas götürülür. Bu tənqid janrnında daha çox müəllif qiymətləndirilir. Xüsusi, bioqrafik əsərlər sənətkarın tənqidində mühüm yer tutur.

Əsəre yönəldilmiş tənqidin yazı nümunələrində əsərin dəyəri müəyyənəşdirilir. Burada əsərin hansı janrda yazılıması və həmin janrın xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilir. Tənqidçi belə yazınlarda əsərin yazı texnikası, mövzusu, əsərdə təsvir olunan insanlar arasındaki münasibətlərin əsərə verdiyi tövhəni ortaya qoymağa çalışır. Bunun nəticəsində də əsərin gizli tərəfləri, dərin manası və zənginlikləri ortaya çıxır.

Oxucuya yönəldilmiş tənqidin yazı nümunələrində tənqidçinin şəxsi fikir və dəyərləndirmələri mühüm yer tutur. Tənqidçi burada özünü oxucunun yerinə qoyur və əsərin onda yaratdığı təsirətə tənqid edir. Bir əsər hər oxucuya müxtəlif şəkildə təsir edir. Bu səbəbdən də belə yazıları təhlil edərək müəyyən qaydalara əsaslanaraq obyektivlikdən danişmaq olmaz.

Ədəbiyyat varlığını cəmiyyətə bərcəldür. O, cəmiyyətin içində meydana gəlmiş və onu eks etdirən güzgü hesab olunur. Buna görə də bəzi tənqidçilər üzərində çalışdığı əsərləri cəmiyyətə əsaslanaraq dəyərləndirirlər. Belə janrda yazılış tənqidli əsərlərə *cəmiyyətə yönəldilmiş* yazı, yaxud sosioloji tənqid deyilir. Cəmiyyətə yönəldilmiş tənqidin yazı nümunələrində isə bədii əsər onun yaranmasına təsir göstərən sosial şərtlərə əsasən dəyərləndirilir. Bu janrda görə bədii əsər yarandığı mühitdən ayrı şəkildə qiymətləndirilə bilər. Sosial tənqid müəyyən manada səbəb-notica əlaqəsinin ədəbiyyata tətbiqidir. Bu janrın qabaqcıl nümayəndləri yazıçının yaşadığı orazinin, iqlimin və yaşadığını şəraitin nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər.

Məlumudur ki, Azərbaycan ədəbi tənqidinin janrları şərti də olsa, iki yera bölünür: 1) Klassik janrlar, 2) Müasir janrlar [1, s. 30]. Lakin araşdırma apararkən Türkiyə ədəbiyyatlaşdırışlığında belə bir bölgüyü rast gəlmədi. Ədəbi tənqidin istonilən janrı ilə bağlı yalnız ayrı-ayrı nəzəriyyə kitablarından, məqalələrdən məlumat toplamaq mümkündür.

“Eleştiri tarixi” (Tənqid tarixi) adlı kitabda beləqət kitabları, dibaç və təzkirələr klassik dövrə istifadə olunmuş ədəbi tənqidin ilk janrları kimi göstərilir: “Eski Türk Edebiyatına Giriş” kitabımızda Türk edəbiyatının eveleri anlatılırken XV. yüzilyıldan XIX. yüzüylə kadar olan sürecin klasik dönenə olaraq adlandırıldığı hatırlayınız... XVI. yüzilyıldan XVIII. yüzilyılın ikinci yarısına kadar devam eden klasik dönenin edəbi eleştiri anlayışını ve birikimini yansitan en önemli kaynaklar; beləqət kitapları, şair tezkireleri, dibaç və sebeb-i təliflər ilə divan və mesnevilərdeki eleştiri nitelikli manzumelerdir” [3, s. 25].

Klassik dövrə yazılmış təzkirə və dibaç Azərbaycan ədəbi tənqidində olduğu kimi türk ədəbiyyatında da eyni funksiyani yerinə yetirmişdir. Beləqət kitabları haqqında isə belə qeyd olunur: “Beləqət, bir düşüncə ya da duygunun yerində və zamanında, manası en açık bir biçimde ve akıcı bir dille ifade edilməsidir. Beləqət, bir ilmə dali olaraq üç kimsə yerində ve zamanında, manası en açık bir biçimde ve akıcı bir dille ifade edilməsidir. Beləqət, bir maksadın birbiriyle. Meani, bayan və bədii. Meani, sözün duruma uyğun bir şekilde nasıl ifade edilecəgini; bayan, bir maksadın birbiriyle.

¹⁶ BDU-nun doktorantı

rinden farklı usullerle nasıl dile getirileceğini, bedi, ise maksadı ifade eden söze, anlam ve ahenk açısından güzellik verme yollarını gösterir. Osmanlı medreselerinde şiirin biçim ve içeriğine ilişkin bilgi vermek ve başta dinî nitelikli metinler olmak üzere çeşitli eserlerin anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla belagat dersi okutulurdu" [3, s. 26]. Yazılanlardan aydın olur ki, keçmişde osmanlı maddəsələrində bir şeirin surət və məzmunun dair məlumat vermek və başda dinî mətnlər olmaqla müxtəlif əsərləri izah etmək, onların mənalarını aydınlaşdırmaq məqsədilə belagat dərsləri tədris olunurdu. Qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə belagat kitabları ədəbi tənqidimizin on qədim janrı olan şərhə yaxınlaşır.

Adlan çəkilən janrlardan başqa, klassik dövrə bəzi şairlər tənqidini fikrlərini, öz şeirlərinə və ya başqa şairlərə dair dəyərləndirmələrini qızıl, qısqı, qıtə və rübaılarda ifadə etmişlər. "Klasik dönen şairleri söylemek istedikleri ne varsa gelənək belirlediği kural ve imkânlar çerçevesinde ifadə edərlerdi. Şairlər, yazdıkları kasidelerin fahriye bölmələrində, gazellerin maktalarında, müzeyyel gazellerin zeyl (ilave, ek) beyitlərində, kita və rubaılardında kendi şeirlərinə veya başqa şairlərə dair deyərləndirdi mətər yarparlar. Bu tür doğrudan eleştiri ve deyərləndirmələrin yanında dolaylı biçimde de görüşlərini yanşıtlar" [3, s. 34].

On söz (önsöz), resensiya (kitap tanımı), esse (deneme), ədəbi dialoq, müsahibə (rəpörtaj) kimi janrlar türk ədəbiyyatında müəyyən kateqoriyalara daxil edilmişdən, ayrı-ayrı başlıqlarla bu haqqda informasiya tapmaq mümkündür.

Rus ədəbiyyatşünaslığının gəldikdə isə məlum olur ki, burada ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı müxtəlif təsnifatlar olsa da, bu bölgülərdə qeyri-müyyənlik mövcuddur. Rus ədəbiyyatşünası Leonid Grossman 1925-ci ildə yazdığını "Ədəbi tənqidin janrları" adlı məqaləsində tənqidin on yeddi janrı haqqında məlumat vermişdir: ədəbi portret, ocerk, impressionist etüd, traktat məqaləsi, publisistik və ya tabliğ tənqid, tənqid felyeton, ədəbi icmal, resensiya, tənqid həkayə, ədəbi məktub, tənqid dialoq, parodiya, broşüra, ədəbi paralel, akademik rəy, tənqid monoqrafiya, məqalə-qlossa. Grossman bu təsnifatı aşağıdakı əsərlərlə görə müəyyənənlədirmişdir:

- tənqid metoduna görə (öcerklər, impressionist tədqiqatlar, akademik icmaller);
- ədəbi növə görə (məktublar, parodiylar, dialoqlar);
- obyektlərin əhatə dərəcəsinə və fakt ilə problem arasındaki sturuktur-kompozisiya əlaqəsinə görə (ədəbi portretlər, icmaller, monografiyalar) (6, s. 1).

Bu təsnifat metodoloji yanlışlığına görə rus ədəbiyyatşünaslığında mübahisələrə səbəb olsa da, janrlann çıxılığını sistemləşdirmək baxımından ümumi məlumat üçün faydalıdır.

Ədəbi tənqidin janrları, eyni zamanda üvanlandığı auditoriyaya görə 3 yərə bölünə bilər:

1. Elmi ictimaiyyətə üvanlanan janrlar (bu elmi tədqiqatlar əsasən, elmi ictimaiyyətə üvanlanmasına baxmayaq, digər oxucular da bundan yararlana bilər);
2. Birbaşa oxucuya üvanlanan janrlar (əsasən reklam məqsədi ilə);
3. Müəllifə üvanlanan janrlar [6, s. 1].

Tədqiqatçılar mövzu ilə bağlı ingilis dilində yazılmış mənbələrdə də konkret təsnifata rast gəlmədik. İngilis ədəbiyyatında da türk ədəbiyyatında olduğu kimi ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı müəyyən bölgü apanılmamışdır. Lakin bu janrlar haqqında müxtəlif məqalələrdə məlumat verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqid. Bakı: Nurlar, 2019. 312 s.
2. İleştin (Tenkit) özəllikləri və türleri [Elektronik kaynak] / 19 Kasım 2020. URL: <https://bkfki.com/biki/elestri-tenkit-ozellikleri-ve-turleri>
3. İleştin tarixi. Prof.Dr. Rıza Filizok, Prof.Dr. Muhsin Mait, Prof. Dr. Muhammet Dayanış [və b.]-Eskişehir Anadolu Üniversitesi, - 2018. - 205 s.
4. Kənpər [Vnukozaməts] / URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Кэнпер>
5. Karyer və metodları literaturna kritiki: [Vnukozaməts] / URL: https://writercenter.ru/blog/razbor/zhanry-i-metody-literaturnoy-kritiki.htm#_text=Гроссман%20ызъя%20дөңгө%2019%20тири%20ири%20на%20тимесе%2C20%20тиграруна
6. Солдатенко С. С. Жанровые особенности литературной критики в «Литературной» газете: [Звукозапись] / URL: file:///C:/Users/sabin/Downloads/БР.pdf.pdf

Açar sözlər: ədəbi tənqid, janr, təsnifat, dünya nəzəri-estetik fikri

Keyworts: literary criticism, genre, classification, theoretical and aesthetic thought of the world

Ключевые слова: литературная критика, жанр, классификация, теоретическая и эстетическая мысль о мире

Xülasə

Məqalədə ədəbi tənqidin janr məsələsinin dünya nəzəri-estetik fikrindəki yeri təhlil olunur. Qeyd olunur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbi tənqidin janrları şərti olaraq təsnif olunsa da, dünya ədəbiyyatşünaslığında müəyyən bölgü yoxdur.

Araşdırımda türk ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan yaradıcılıq istiqamətləri haqqında məlumat verilir, daha sonra klassik dövrə istifadə olunmuş janrlardan bəhs olunur.

Sonda rus ədəbiyyatşünaslığında mövzu ilə bağlı təsniflər qeyd olunur. Nəticə olaraq qeyd olunur ki, dünya ədəbiyyatşünaslığında da ədəbi tənqidin janrlarının sistemli şəkildə araşdırılmasına və bunun əsasında müəyyən təsnifat hazırlanmasına ehtiyac var.

Резюме

В статье анализируется роль проблемы жанра литературной критики в мировой теоретической и эстетической мысли. Отмечается, что хотя жанры литературной критики условно классифицируются в

azərbaycanской литературной критике, в мировой литературной критике нет определенного разделения..

В исследовании представлена информация о творческих направлениях турецкой литературной критики, а затем обсуждаются жанры, использовавшиеся в классической литературе.

В конце отмечается классификации по предмету в русской литературной критике. Отмечается необходимость систематического изучения жанров литературной критики в мировом литературоведении и разработки определенной классификации на их основе.

Summary

The article analyzes the place of the issue of genre of literary criticism in the world theoretical and aesthetic thought. It is noted that although the genres of literary criticism are conditionally classified in Azerbaijani literary criticism, there is no definite division in world literary criticism. The research provides information about the creative trends in Turkish literary criticism, and then discusses the genres used in the classical literature.

At the end, classifications on the subject in Russian literary criticism are noted. It is noted that there is a need for a systematic study of the genres of literary criticism in world literary criticism and the development of a certain classification based on it.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva